

УДК 811.161.3-26'04'373

Наталля Паляшчук*

ЛЕКСІКА СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ДЗЕЛАВОЙ ПІСЬМЕННАСЦІ СЯРЭДЗІНЫ XVI – XVIII СТ.: ШЛЯХІ ПАПАЎНЕННЯ І РАЗВІЦЦА

У дадзеным артыкуле абагульнены некаторыя вынікі вывучэння слоўнага фонду старабеларускай дзелавой пісьменнасці сярэдзіны XVI – XVIII ст. адносна яго тэматычнай характарыстыкі, папаўнення, стылявога і жанравага размеркавання, рэпрэзентацыі ў ім слоў іншамоўнага (лацінскага) паходжання; таксама прапанаваны напрамкі далейшага выкарыстання атрыманых вынікаў у навуковых даследаваннях.

Ключавыя словы: старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова; гістарычная лексікалогія; лексіка старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы; дзелавая пісьменнасць; помнікі дзелавой пісьменнасці.

Paliashchuk Natallia. Old Belarusian business writing vocabulary from the middle 16th to 18th centuries: ways of replenishment and development.

The article summarizes the results of the lexical studies of the Belarusian business monuments from the middle 16th to 18th centuries. The studies found the following results: 1) lexical units noted in business monuments of different genres can be divided into eight large thematic groups (legal, social and political, clerical, economic, household, professional and industrial, natural science vocabularies, and vocabulary that characterizes a person physically, mentally, and intellectually); religious, military, medical vocabularies, and lexical units from other spheres are represented to a lesser extent; polyfunctional vocabulary is highlighted separately; 2) taking into account the materials of the “*Historychny sloŭnik bielaruskaj movy*” (“*Historical Dictionary of the Belarusian Language*”), some innovations are determined, namely a) lexical units that were fixed in business writing during the specified period for the first time, b) previously known lexical units that implemented new meaning / new meanings in business writing during the specified period; 3) the dominance of certain thematic groups or their subgroups in each specific monument depends on its genre; 4) by style, one can distinguish lexemes, which were fixed in monuments of a) business content, b) business and secular-artistic content, c) business and religious content, d) business, religious and secular-artistic content during the period from the middle 16th to 18th centuries; 5) the extremely wide representation of Latinisms, the penetration and consolidation of which was influenced by extra- and intralinguistic factors, is a characteristic feature of the business writing vocabulary of the specified period. The results of the research will be important for the preparation and creation of scientific and theoretical works devoted to the evolution of the lexical system of the Belarusian language in general and its stylistic and genre varieties, in particular, to the characteristics of the vocabulary features of different Old Belarusian monuments; when compiling special lexicographic reference books, for example, a consolidated dictionary of business texts of a specific chronological section / local fixation / specific genre, etc.

Keywords: old Belarusian literary and written language; historical lexicology; vocabulary of the old Belarusian literary and written language; business literacy; monuments of business literacy.

Найбольш распрацаваным напрамкам беларускага гістарычнага мовазнаўства з’яўляецца гістарычная лексікалогія беларускай мовы. З другой палавіны XX ст., калі пачалося яе планамернае вывучэнне, да цяперашняга часу створана вялікая колькасць работ, у якіх 1) прааналізавана больш за 20 тэматычных груп лексікі старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы, напрыклад, бытавая прадметная лексіка (К. Марчанка), гандлёвая лексіка (З. Даўнене), сацыяльна-эканамічная лексіка (Н. Гілевіч), ваенная лексіка (Н. Памецька), рэлігійная лексіка (І. Будзько), анатама-фізіялагічная і

* Наталля Паляшчук, кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык аддзела гісторыі беларускай мовы Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (Мінск, Рэспубліка Беларусь); e-mail: nata-poleshchuk@yandex.by.

медыцынская лексіка (Э. Ялоўская), музычная лексіка (В. Бандаровіч) і інш.; 2) вызначаны асаблівасці слоўнага складу (пераважна ў адносінах тэматычнага размеркавання лексем і іх генетычнай характарыстыкі) шэрага старабеларускіх рукапісных і друкаваных помнікаў (напрыклад, Статутаў Вялікага Княства Літоўскага 1529 і 1588 гг. (Ю. Мацкевіч, М. Закар’ян, М. Новік), “Вісліцкага статута” (1423–1438) (В. Зіманскі), “Трыбунала абывацелям Вялікага Княства Літоўскага” (1586) (Н. Паляшчук), “Александры” (пачатак XVII ст.) (А. Дзядова), беларускага перакладу “Хронікі” М. Стрыйкоўскага (пачатак XVII ст.) (Э. Ярмоленка) і інш.); 3) вивучана семантыка запазычанняў, паказаны шляхі пранікнення і спосабы іх адаптацыі ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове (А. Булыка, А. Жураўскі, І. Чартко) [Лексіка 2016, с. 3–5].

У апошні час навуковае апісанне старабеларускага лексічнага фонду вядзецца з улікам 1) жанрава-стылявой прыналежнасці помнікаў пісьменнасці і 2) часу іх стварэння. Першай манаграфіяй такога плана з’яўляецца “Лексіка старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы XIV – сярэдзіны XVI ст.”, у якой прааналізаваны слоўнік помнікаў дзелавога, свецкага-мастацкага і рэлігійнага зместу акрэсленага храналагічнага перыяду [Лексіка 2016, с. 9–120, 121–173, 174–323].

На названым падыходзе грунтавалася і вивучэнне лексікі беларускай мовы сярэдзіны XVI – XVIII ст., ажыццёўленае ў рамках падрыхтоўкі ў аддзеле гісторыі беларускай мовы Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі манаграфіі “Лексіка старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы сярэдзіны XVI – XVIII ст.”. У прыватнасці, даследчыкі разгледзелі шляхі і спосабы папаўнення слоўнага фонду помнікаў, змены і пераўтварэнні ў ім, звязаныя з наяўнасцю старых і новых элементаў, прасачылі дынаміку семантычнай структуры намінацый, выявілі ступень інтэнсіўнасці запазычвання, устанавілі спецыфіку словаўжывання ў творах пэўнай жанрава-стылявой разнавіднасці. Такім чынам, названы рукапіс пасля апублікавання і манаграфія “Лексіка старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы XIV – сярэдзіны XVI ст.” будуць уяўляць сабой першае ў беларускай мовазнаўчай навуцы комплекснае даследаванне лексічнай сістэмы беларускай мовы XIV–XVIII стст., вынікі якога ў перспектыве знойдуць выкарыстанне пры вырашэнні актуальных пытанняў дыяхранічнага і сучаснага мовазнаўства.

У дадзеным артыкуле прадстаўлены некаторыя вынікі разгляду лексікі помнікаў дзелавой пісьменнасці сярэдзіны XVI – XVIII ст. Матэрыялам для аналізу паслужылі Статуты Вялікага Княства Літоўскага 1566 і 1588 гг., “Трыбунал абывацелям Вялікага Княства Літоўскага” (1586), дакументы з апублікаваных кніг Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага, з апублікаваных збораў старажытных актаў, “Полацкая рэвізія (1552), “Рэвізія Кобрынскай эканоміі” (1563), а таксама “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” ў 37 выпусках (1982–2017). Адзначым, што лексіка некаторых названых тэкстаў ужо выступала ў якасці аб’екта навуковых зацікаўленняў: Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. вивучалі М. Закар’ян [Закар’ян 1955], А. Жураўскі [Жураўскі 1967, с. 247–252], М. Новік [Новік 2002], “Трыбунал абывацелям Вялікага Княства Літоўскага” (1586) – А. Булыка [Булыка 1995], Н. Паляшчук [Паляшчук 1999], тастаменты, рэвізіі – Н. Паляшчук [Паляшчук 2015; Паляшчук 2020], кнігі Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага – А. Жураўскі [гл., напрыклад, Жураўскі 1994, с. 346–348]. Сёння наспела неабходнасць сістэматызаваць наяўныя звесткі, дапоўніць іх новымі, у тым ліку заснаванымі

на параўнальным аналізе з лексікай папярэдняга перыяду, і ў абагульненым выглядзе рэпрэзентаваць шляхі развіцця і функцыянавання слоўнага запасу дзелавак помнікаў сярэдзіны XVI – XVIII ст. Атрыманая вынікі будуць мець значэнне пры падрыхтоўцы навукова-тэарэтычных прац па эвалюцыі лексічнай сістэмы беларускай мовы ў цэлым і яе стылявых разнавіднасцей у прыватнасці, характарыстыцы мовы асобных старабеларускіх помнікаў; пры ўкладанні спецыяльных лексікаграфічных даведнікаў, напрыклад, зводнага слоўніка тэкстаў дзелавага зместу пэўнага храналагічнага перыяду / лакальнай замацаванасці / пэўнага жанру / і пад.

У помніках старабеларускай дзелавай пісьменнасці сярэдзіны XVI – XVIII ст., як і XIV – сярэдзіны XVI ст., паслядоўна прадстаўлена лексіка, якая ўваходзіць у склад васьмі тэматычных груп: 1) юрыдычная, 2) грамадска-палітычная, 3) канцылярская, 4) эканамічная, 5) бытавая, 6) прафесійна-вытворчая, 7) прыродазнаўчая лексіка, 8) лексіка, якая характарызуе чалавека ў фізічных, псіхічных і інтэлектуальных адносінах. Найменні з рэлігійнай, ваеннай, медыцынскай сфер, сферы навукі, культуры, мастацтва ў тэкстах рэпрэзентуюцца ў меншай ступені; таксама адностравана поліфункцыянальная лексіка. Унутры кожнай тэматычнай групы вылучаюцца асобныя лексічныя аб'яднанні. Напрыклад, юрыдычная лексіка ўключае 11 падгруп: назвы судовых работнікаў: *арбитор*¹ 'пасрэднік' (АСД VI, с. 158, 1645), *вицеинстикгаторь* 'намеснік судовага абвінаваўцы' (АЮЗР V, с. 414, 1614), *шкураторь* 'следчы' (Ст. 1588, с. 459) і інш.; назвы ўдзельнікаў судовага працэсу: *акторка* 'ісціца' (АВК XXIV, с. 197, 1558), *акторь* 'ісцец' (АВК XXVIII, с. 208, 1607), *святось* 'асоба, якая выклікаецца ў суд, каб даць паказанні пра вядомыя ёй абставіны па справе' (АВК XX, с. 67, 1591) і інш.; агульныя і прыватныя назвы судаводства: *агитованьесе* 'разгляд на судзе' (АВК XV, с. 30, 1645), *замеркованье* 'раследаванне' (АСД I, с. 255, 1617), *реквезиция* 'зварот з пэўнай просьбай да судовых улад' (АВК XVIII, с. 486, 1670) і інш.; назвы складнікаў выканаўчай і следчай дзейнасці судовых органаў: *отсвядченье* 'сведчанне' (АВК XXIV, с. 421, 1584), *процедованье* 'працягванне судовай справы' (АВК I, с. 83, 1649), *юдиция* 'судовае рашэнне' (АВК VIII, с. 598, 1648) і інш.; назвы дзеянняў, якія з'явіліся прычынай судовага разбіральніцтва: *виоленция* 'жорсткасць, лютасць' (АВК I, с. 331, 1666), *деспекть* 'здзек, абраза, знявага, крыўда' (АВК XXXVI, с. 373, 1582), *замова* 'спрэчка, звада, сварка' (АЗР IV, с. 24, 1589) і інш.; назвы злачынцаў і тых, хто парушыў закон: *забойца* 'забойца' (КПД, с. 191, 1551), *збыточникь* 'свавольнік' (АВК XII, с. 490, 1684), *промытникь* 'той, хто ўхіліўся ад выплаты мытнай пошліны' (ИЮМ VI, с. 109, 1689) і інш.; назвы пакаранняў, судовых штрафаў і плацяжоў: *варкгельть* 'штраф за забойства' (ИЮМ IX, с. 336, 1638), *отправное* 'плата пасыльнаму, судоваму выканаўцу' (АВК XXI, с. 279, 1558), *туртура* 'катаванне' (АВК XXVIII, с. 361, 1657) і інш.; назвы дзеянняў, звязаных з арганізацыяй і правядзеннем судовага працэсу: *выявити* 'даць паказанні, засведчыць' (ИЮМ VIII, с. 391–392, 1623), *инстикговати* 'абвінавачваць, праследаваць судом' (АВК XVIII, с. 262, 1622), *сыскивати* 'сыскаваць, знаходзіць; адшукваць' (АЗР IV, с. 486, 1615) і інш.; найменні дзеянняў, якія сталі прычынай судовага разбіральніцтва: *лотровати* 'разбойнічаць, займацца грабязом, разбоем' (АВК XXXIX, с. 9, 1578), *уближити* 'нанесці ўрон, шкоду' (АВК XXXIX, с. 122–123, 1578), *узорвати* 'парушыць (пераступіць што-н.)' (КВС, с. 651, 1552) і інш.; назвы дзеянняў,

¹ Графіка-арфаграфічныя варыянты слоў тут не падаюцца.

звязаных з ажыццяўленнем судовых рашэнняў, пастаноў: *банитовати* ‘караць пазбаўленнем грамадзянскіх правоў і выгнаннем з краіны’ (АЗР IV, с. 193, 1559), *уволити* ‘пазбавіць чаго-н.’ (АЗР V, с. 104, 1658); *чвертовати* ‘падвяргаць пакаранню праз адсячэнне рук, ног і галавы’ (АСДІ, с. 185, 1590) і інш. У складзе грамадска-палітычнай лексікі вылучаецца 12 падгруп, лексікі, якая характарызуе чалавека ў фізічных, псіхічных і інтэлектуальных адносінах, – 14, эканамічнай лексікі – 10, канцылярскай – 5, бытавой – 6, прыродазнаўчай – 7, прафесійна-вытворчай – 7.

У якасці прыкладаў намі прыведзены словы, якія ў акрэслены часавы прамежак атрымалі першую пісьмовую фіксацыю ў дзелавой пісьменнасці. Для іх наймення прапанаваны дастаткова распаўсюджаны ў сучаснай лінгвістыцы тэрмін *навацыя*. Для выяўлення і пацвярджэння навацый мы кіраваліся данымі “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”, якія лічацца для гэтага дастаткова аб’ектыўнымі: у слоўнікавых артыкулах абавязкова прадстаўлена першая і апошняя фіксацыі слова і яго жанравая замацаванасць².

Назіранні паказалі, што ў названы перыяд новымі словамі, рознымі ў генетычных і дэрывацыйных адносінах, папаўняліся ўсе вылучаныя ў дзелавых тэкстах лексічныя аб’яднанні.

Так, напрыклад, утварэнні на базе спрадвечнага слоўнага фонду або з выкарыстаннем уласных словаўтваральных сродкаў прадстаўлены ў такіх падгрупах, як 1) назвы асоб па роднасці і сваяцтве; адзначаныя ў ёй найменні жонак паходзяць ад назваў асоб а) па родзе заняткаў, адміністрацыйнай пасадзе: *бондаревая* ‘жонка бондара’ (ІЮМ IV, с. 207, 1686), *пochtаровая* ‘жонка паштара’ (ІЮМ XIV, с. 101, 1700), *радчыха* ‘жонка члена калегіяльнага органа ўлады’ (ІЮМ VIII, с. 19, 1691), *ревизоровая* ‘жонка рэвізора’ (АВК XXXVI, с. 130, 1582), *стольниковая* ‘жонка стольніка’ (КАР, с. 68, 1648), *судичовая* ‘жонка сына судзі’ (АВК XXXI, с. 299, 1615), *шевцова* ‘жонка шаўца’ (ІЮМ IV, с. 192, 1686) і інш.³; б) па кроўнай / някроўнай роднасці: *братовая* ‘жонка брата’ (АВК XXXVI, с. 106, 1582), *швакгрына* ‘жонка швагра’ (АВК VIII, с. 480, 1599); 2) назвы масцей жывёл: *зворонакарыый* ‘чорны з карычневым адценнем’ (ІЮМ XVII, с. 194, 1663), *зворонамышастый* ‘чорны з шэрым адценнем’ (АВК XXXI, с. 249, 1595), *зворонаплеснивый* ‘чорны з адценнем, падобным да плесені’ (АВК XXXVI, с. 31, 1582), *зворонасерый* ‘чорны з шэрым адценнем’ (КВС, с. 526, 1552), *зворонастрокатый* ‘чорны з плямамі іншага колеру’ (АВК XXXVI, с. 31, 1582), *згнедакрасный* ‘цёмна-рыжы з чырвоным адценнем’ (АВК XVIII, с. 76, 1589), *згнедаплеснивый* ‘цёмна-рыжы з адценнем, падобным да плесені’ (КВС, с. 519б, 1552), *сивобелый* ‘светла-сівы’ (АВК XVIII, с. 197, 1603), *сивобрудный* ‘сівы з бурымі плямамі’ (АВК XXXVI, с. 81, 1582) і інш.; 3) назвы штрафаў і плацяжоў: *воскобойное* ‘падатак ад vascaбойні’ (АЗР III, с. 156, 1570), *котловое* ‘падатак за карыстанне катлом пры вырабе спіртных напіткаў’ (АВК XXXVI, с. 138, 1582), *льнованое* ‘від падатку’ (АВК XIV, с. 538, 1596), *пудовое* ‘збожжавы падатак’ (АЗР III, с. 245, 1579), *солодовое* ‘падатак за права на прыгатаванне соладу’ (АЮЗР I, с. 279, 1598), *уволочное* ‘падатак за карыстанне зямельным участкам’ (ІЮМ I, с. 70, 1679), *шелеговое* ‘від падатку’

² Таксама мы прызнаём, што некаторыя словы, якія сёння мы лічым навацыямі, праз пэўны час будуць выключаны з іх ліку па прычыне ўвадзення ў навуковы ўжытак раней не апрацаваных крыніц. Але вопыт працы з не апісанымі мовазнаўцамі помнікамі паказвае, што колькасць новавыяўленых слоў або значэнняў слоў адносна невялікая.

³ Жаночыя асабовыя намінацыі ў старабеларускай мове, у тым ліку і найменні жонак, дэтальна разгледжаны М. Паўленкам [Паўленка 1978].

(ИЮМ II, с. 98, 1684) і інш. Асобна вылучаюцца навацыі, тэматычная прыналежнасць якіх не абмяжоўваецца адной групай або падгрупай. Да іх можна аднесці складаныя словы 1) з першай часткай *ново-* (часта адлюстроўваюць гаспадарчую дзейнасць чалавека), сярод якіх дамiнуюць дзеепрыметнікі: *нововзниклый* ‘які нядаўна ўзнік’ (АСД II, с. 53, 1634), *нововымереный* ‘нанава вымераны’ (ИЮМ I, с. 308, 1682), *новозаложоный* ‘нядаўна закладзены’ (АВК XXXIX, с. 442, 1579), *новомурованый* ‘новапабудаваны з цэгля або каменю’ (СДГВ, с. 90, 1635), *новоосажоный* ‘нядаўна заселены’ (КПД, с. 359, 1565), *новопозатесываный* ‘нядаўна пазачэсваны, роблены высечкай’ (АВК XXXVI, с. 283, 1582), *новопосечоный* ‘нядаўна пасечаны’ (АВК XXII, с. 90, 1555–1565); назоўнікі, прыметнікі і дзеясловы прадстаўлены адзінкавымі фіксацыямі: *новотеробь* ‘нядаўна працярэблены ўчастак зямлі’ (ИЮМ XXX, с. 127, 1577), *новоседь* ‘той, хто нядаўна пасяліўся’ (АВК XXXVI, с. 356, 1582), *новомодный* ‘навамодалы’ (ИЮМ V, с. 7, 1689), *новоселитися* ‘сяліцца на новым месцы’ (АВК XXI, с. 79, 1555); 2) з першай часткай *верх-* / *верху-* / *верхо-*, *выш-* / *вышей-* / *высшей-*, *нижней-*, якія звычайна з’яўляліся сродкамі сувязі кампанентаў выказвання: *верхменованый* (Ст. 1588, с. 514), *верхоменованый* (АВК XXX, с. 261, 1604), *верхуменованый* ‘вышэйназваны’ (АВК III, с. 9, 1574), *вышменованый* ‘вышэйназваны’ (АВК XXXVI, с. 5, 1582), *вышейзамероный* ‘вышэйустаноўлены’ (Трыб., с. 106), *высшейпомененый* ‘вышэйпамянёны’ (АВК III, с. 196, 1746), *нижнеймененый* (АВК III, с. 15, 1586), *нижнейменованый* (Ст. 1588, с. 114), *нижэйописаный* ‘ніжэйапісаны’ (Ст. 1566, с. 86), *нижэйпостановленый* ‘ніжэйпрыняты’ (Ст. 1588, с. 416) і інш.; 3) з першай часткай *сам-* / *само-*, якія традыцыйна выкарыстоўваліся пры лічэнні або ўказанні на пэўную колькасць каго-н.: *самодванастый* ‘адзін з ліку дванаццаці’ (АВК XXIV, с. 420, 1584), *самодесять* ‘сам асабіста з дзевяццю іншымі’ (АВК XV, с. 267, 1670), *самодругь* ‘адзін з ліку двух’ (АВК XXX, с. 401, 1609), *самопяты* ‘адзін з ліку пяці’ (ИЮМ XXXII, с. 228, 1578), *самоседь* ‘сам асабіста з шасцю іншымі’ (ИЮМ XXXII, с. 82, 1578), *самосць* ‘сам асабіста з сямю іншымі’ (Ст. 1588, с. 206), *самотреть* ‘сам асабіста з двума іншымі’ (АВК XXI, с. 160, 1556–1557), *самочотырнадцатый* ‘адзін з ліку чатырнаццаці’ (ИЮМ IX, с. 300, 1637) і інш.

Да навацый мэтазгодна аднесці і вядомыя раней лексічныя адзінкі, якія рэалізавалі ў дзелах тэкстах акрэсленага перыяду новае значэнне / новыя значэнні. Гэта ілюструюць словы тыпу: *громада* ‘кола людзей, суполка (сход членаў)’ (Ст. 1588, с. 68), *каменица* ‘крама, заезны дом, карчма’ (ИЮМ VIII, с. 12, 1691), ‘адзінка падаткаабкладання’ (ИЮМ I, с. 14, 1679), *карность* ‘кара, пакаранне, спаганне’ (КПД, с. 559, 1557), *поданый* ‘прад’яўлены’ (Ст. 1588, с. 74), ‘дэлегаваны, прысланы’ (Ст. 1588, с. 49), ‘прададзены’ (ИЮМ VI, с. 88, 1689), ‘які падлягае чаму-н.’ (АВК XXXVI, с. 395, 1590), *укривжоный* ‘той, каго пакрыўдзілі’ (АЗР III, с. 84, 1557) і інш.

Зразумела, дамiнаванне пэўных тэматычных груп або іх падгруп у кожным канкрэтным помніку вызначалася яго жанравай прыналежнасцю. Напрыклад, лексічнымі маркёрамі тастаментаў, што ўтрымлівалі распараджэнні тастатара адносна размеркавання яго асабістай маёмасці пасля смерці паміж нашчадкамі, выступалі назвы асоб па роднасці і сваяцтве, маёмасці, грашовых адзінак, пабудовы рознага прызначэння, іх частак, жывёл і птушак, тэрмінаў валодання маёмасцю; у рэвізіях, мэта якіх правесці ўлік зямельных надзелаў, апісаць іх, вызначыць і ўстанавіць падаткі і плацяжы ў дзяржаўную казну ад жыхароў эканоміі, дамiнавалі назвы зямельных участкаў, адміністрацыйна-

тэрытарыяльных адзінак, прыродных аб'ектаў, падаткаў і плацяжоў, адзінак вымярэння, грашовых адзінак, асоб па родзе заняткаў, спосабаў паступлення ў казну / расходу грашовых сродкаў, спосабаў карыстання зямельным надзелам, відаў працоўнай дзейнасці. Групу назваў разнастайных бакоў грамадскага, прававога, гаспадарчага, асабістага, культурнага жыцця сацыяльных слаёў Вялікага Княства Літоўскага знайшлі асабліва паслядоўную рэалізацыю ў Статутах ВКЛ 1566, 1588 г. як агульнадзяржаўных зборах законаў. Гэта апраўдана і заканамерна, паколькі гэтыя кодэксы адлюстроўвалі не толькі нормы дзяржаўнага, адміністрацыйнага, судова-працэсуальнага права, але і шлюбна-сямейнага, зямельнага, спадчыннага, ляснога, паляўнічага. Аналіз паказаў, што значная колькасць намінацый грамадска-палітычнага і юрыдычнага зместу ў статутах і “Трыбунале абывацелям Вялікага Княства Літоўскага” – статуце вышэйшага апеляцыйнага суда дзяржавы – супадае (*воевода, вярдык, жалобнік, истец, каштелян, староста, судья, шляхтыч; вярды, довод, оклад, зъезд, моц, суд, сойм, статут* і г. д.). Аднак той факт, што для статутаў характэрны значна шырэйшы дыяпазон рэалій і паняццяў, а разам з імі сфера выкарыстання і прызначэння, стаў перадумовай большай колькасці ў іх намінацый для перадачы і абазначэння розных паняццяў судовага працэсу і дзяржаўна-адміністрацыйнага ладу (*арендар, войскі, гетман, городнічый, грубельное, збойца, злодей, квіт, кривда, купец, мостовое, оглядное, подорожное, светки, секвестр, торговое, челядь, чужоложство* і інш.).

У плане стылявой замацаванасці вылучаных ў дзелавых помніках назвы паказальныя 1) толькі для дзелавых тэкстаў (паводле “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”): *вархоль* ‘сварка, спрэчка’ (АВК XIV, с. 448, 1592; АВК II, с. 43, 1617; ИЮМ XXI, с. 462, 1626), *пороховник* ‘той, хто вырабляе і прадае порох’ (АВК XX, с. 151, 1598; АВК XX, с. 171, 1601; ИЮМ VI, с. 54, 1689), *совитость* ‘празмернасць’ (КВС, с. 484, 1552; КПД, с. 458, 1568; Ст. 1588, с. 323), *телятник* ‘цялятнік’ (АВК XXII, с. 129, 1560; АВК XXX, с. 389, 1609), *шелеговое* ‘від падатку’ (ИЮМ II, с. 98, 1684; ИЮМ III, с. 23, 1685; ИЮМ XII, с. 19, 1698) і інш.; 2) толькі для дзелавых і рэлігійных тэкстаў: *аудитор* ‘член царкоўнага суда’ (АВК III, с. 73, 1670; 3б. вып., с. 726), *посесорь* ‘уладальнік, арандатар’ (АЗР IV, с. 72, 1594; Апакр., с. 37; Паўуст., с. 76; АВК XIII, с. 470, 1679), *ранка* ‘невялікая рана’ (АВК XXII, с. 274, 1565–1566; АВК XXXVI, с. 194, 1582; 3б. 261, с. 876; 3б. 82, с. 336), *справдिति* ‘спраўдзіць, ажыццявіць’ (АВК IV, с. 247, 1697; 3б. вып., с. 23), *явность* ‘відавочнасць’ (Ст. 1566, с. 116; Цяп., с. 48; АВК VIII, с. 451, 1588) і інш.; 3) толькі для дзелавых і свецка-мастацкіх тэкстаў: *блехарь* ‘бяльшчык’ (АВК XX, с. 151, 1598; Бяр., с. 11), *одволока* ‘адтэрміноўка, затрымка’ (АЮЗР II, с. 169, 1571; Бяр., с. 189), *посудок* ‘посуд’ (ИЮМ XXXII, с. 73, 1578; Бяр., с. 198), *трибунальский* (АВК II, с. 244, 1580; Трыб., с. 1; Ст. 1588, с. 228; Еўл., с. 39), *хлопячий* ‘дзіцячы; хлапчуковы’ (АСД III, с. 98, 1630; Алекс. 1697, с. 9) і інш.; 4) для дзелавых, рэлігійных і свецка-мастацкіх тэкстаў: *боковой* ‘бакавы’ (АВК VI, с. 189, 1599; Стрыйк., с. 535б; Каліст II, с. 220), *доводне* ‘дакладна, пераканаўча’ (АВК XXXII, с. 60, 1596; Апакр., с. 117б; Бельск., с. 99), *лупежца* ‘грабежнік, рабаўнік, разбойнік’ (АВК XXXI, с. 19, 1555; Ст. 1588, с. 64; Біблія, с. 258; Бяр., с. 185), *наяздь* ‘напад, нашэсце’ (Бельск., с. 338б; АСД I, с. 256, 1617; 3б. 82, с. 325б), *шидити* ‘насмехацца’ (Апакр., с. 204; АВК VIII, с. 30, 1598; Стрыйк., с. 448; 3б. 255, с. 297б) і інш. Падобныя назіранні, з аднаго боку, даюць дастатковае ўяўленне аб шляхах фарміравання слоўнага фонду старабеларускіх пісьмовых крыніц, дазваляюць вызначыць тыя моўныя сродкі (у нашым выпадку – лексічныя), якія

ў сукупнасці адпавядаюць мэце стварэння тэксту і сферы яго выкарыстання, з другога боку, сведчаць пра стылявую і жанравую замацаванасць лексічных адзінак, паколькі паслядоўнасць, рэгулярнасць ужывання адных і тых жа лексем (або іншых моўных адзінак) – “гэта адзін з абавязковых складнікаў стылістыкі. Гэта значыць, што паўтаральнасць пэўных пазіцый у тэксце, паўтаральнасць аднатыпнага напаўнення гэтых пазіцый аднымі і тымі ж формамі – абавязковая ўмова, якая спараджае стыль і спецыялізацыю моўных сродкаў, трансфармуючы іх у прыналежнасць стылістыкі” [Тарланов 1990, с. 13].

Важнейшай рысай лексікі дзелавой пісьменнасці адзначанага часу з’яўляецца надзвычайшырокая рэпрэзентацыя ў ёй слоў лацінскага паходжання. Прыкладамі лексем, якія сваімі вытокамі ўзыходзяць да лацінскай мовы, з’яўляюцца: *акторь* ‘ісцец’ (АВК XVIII, с. 208, 1607), *банитовати* ‘караць пазбаўленнем грамадзянскіх правоў і выгнаннем з краіны’ (АЗР IV, с. 193, 1559), *екзековати* ‘прыводзіць у выкананне’ (ІЮМ IX, с. 308, 1637), *конфирмовати* ‘пацвярджаць’ (АЗР IV, с. 193, 1599), *персоналитерь* ‘асабіста’ (ІЮМ XXVIII, с. 185, 1614), *реверсаль* ‘пісьмовае абавязацельства’ (КПД, с. 352, 1565), *супликовати* ‘прасіць аб чым-н.’ (ІЮМ IX, с. 220, 1635), *универсаль* ‘пастанова, указ’ (Трыб., с. 1), *форумь* ‘кампетэнтны суд’ (АВК XXX, с. 87, 1591), *шкрутыниумь* ‘следства’ (АВК XXIV, с. 141, 1583), *юридика* ‘тэрыторыя, надзеленая ўласнымі юрыдычнымі правамі’ (АВК XX, с. 364, 1664) і інш. Пры гэтым даследчыкамі падкрэсліваецца ўмераны характар запазычвання лацінізмаў у помніках другой палавіны XVI ст. у параўнанні з тэкстамі канца XVI – сярэдзіны XVII ст. У прыватнасці, А. Булыка, прааналізаваўшы рашэнні вышэйшага апеяльчыйнага суда Вялікага Княства Літоўскага 1630–1655 гг., адзначыў адлюстраванне ў іх многіх новых лексічных сродкаў іншамоўнага паходжання. “Асабліва паказальным у гэтых адносінах з’яўляецца спіс уведзеных дадаткова лацінскіх слоў, прычым такіх, якія наогул не ўжываліся ў іншых жанрах тагачаснай пісьменнасці, а складалі спецыфічную прыналежнасць пазнейшых дзелавых дакументаў” [Булыка 1997, с. 7]. Да ліку такіх слоў даследчык аднёс, напрыклад, наступныя: *абсентоватися* ‘ўхіляцца ад суда’, *декреталь* ‘папскі статут’, *инвентовати* ‘пачынаць судовы працэс’, *компромисарь* ‘трацейскі суддзя’, *респектовати* ‘паважаць’ і інш. А. Жураўскі да падобнай высновы прыходзіць у выніку параўнання лексікі Статута Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. і “Кнігі канцэлярыі караля Сігізмунда III” (1615–1618), аналізу “Трыбунальскага дэкрэта” (1679), у 14 слупках тэксту якога налічваецца каля 50 лацінізмаў, “прычым некаторыя з іх у гэтым дакуменце сустракаюцца па некалькі разоў: *актоватися, акторать, акторь, акция, апелевати, апелация ... касовати, квити, копия, кресценция ... провизия, продукованный ... фондушь, юраменть*” [Жураўскі 1967, с. 258]. Аналіз тэкстаў паказвае, што запазычванні з лацінскай мовы мелі некаторыя арфаграфічныя і марфалагічныя асаблівасці, напрыклад, напісанне *-ы* пасля зычных (*дыляция, посесыя, юрыздыкыя*), канчатак *-а* ў назоўніках тыпу *акть, декреть, документь* у назоўным склоне множнага ліку: тые декрета суду головного ... которыми небошиковъ безъ шкрутинни на горло и на баницію вздано, и въ невѣдомости ихъ отрыманые суть (АВК XV, с. 280, 1671); вѣсѣ тежъ **процесса, протеста и документа** розные правные, до сего часу и дня отъ мене гдѣ кольвекъ и якимъкольвекъ способомъ уроцонные, умораю и касую (АСД I, с. 307, 1638). Пранікненне і замацаванне лацінізмаў падтрымлівалася а) уплывам польскай дзелавой пісьменнасці, дакументы якой былі вельмі насычаны словамі лацінскага паходжання, што часам ускладняла вызначэнне іх моўнай асновы

[Жураўскі 1967, с. 260], б) выкарыстаннем лацінскай мовы як крыніцы юрыдычнай тэрміналогіі, в) выкарыстаннем дакументаў на лацінскай мове, як і на беларускай і польскай, у дзейнасці судоў і канцылярыі, таму “пісьмовае трохмоўе асоб, якія пісалі беларуская акты, не магло не садзейнічаць пранікненню лацінізмаў у беларускую пісьменнасць” [Жураўскі 1967, с. 260]. Узгадваючы ліст варшаўскага юрыста В. Зычэўскага А. Філіповічу, у якім пры ўключэнні ў “Дыярыуш” польскія словы былі перакладзены на беларускую мову, а лацінскія засталіся “без перакладу” ў іх “графічнай абалонцы”, А. Жураўскі адзначае: “Відаць, так адносіліся да лацінізмаў і пісцы канцылярыі і судоў, з той толькі розніцай, што яны трансліравалі іх у кірыліцкае пісьмо і забяспечвалі беларускімі формамі словазмянення ў залежнасці ад сінтаксічных умоў і прыналежнасці іх да той ці іншай часціны мовы” [Жураўскі 1967, с. 260–261]. Фактычны матэрыял нашай працы пацвярджае выказанае меркаванне; перадача ж лацінізмаў сродкамі лацінскай графікі пашырэння не атрымала. Параўн.: тут **форум** не маем (АВК ХХХ, с. 87, 1591); **форум** ω то на теперешнем соме ў трибуналу мети варовали (КЛС, 1 с. 806, 1598) – прото мы духовные въ той справѣ передъ собою **forum** узнаваемъ и далее сторонѣ въ право поступовати наказуемъ (АВК ХХ, с. 210, 1609).

Такім чынам, у ходзе вывучэння лексікі намі зроблены наступныя высновы: 1) лексічныя адзінкі, адзначаныя ў разнажанравых помніках дзелавага зместу сярэдзіны XVI – XVIII ст., размяркоўваюцца па васьмі тэматычных групах (юрыдычная, грамадска-палітычная, канцылярская, эканамічная, бытавая, прафесійна-вытворчая, прыродазнаўчая лексіка, лексіка, якая характарызуе чалавека ў фізічных, псіхічных і інтэлектуальных адносінах), у кожнай з якіх вылучаюцца асобныя падгрупы; 2) з улікам матэрыялаў “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” вылучаны навацыі – а) лексічныя адзінкі, якія першую пісьмовую фіксацыю атрымалі ў дзелавай пісьменнасці ў акрэслены перыяд, б) вядомыя раней лексічныя адзінкі, якія рэалізавалі ў дзелавах тэкстах акрэсленага перыяду новае значэнне; 3) дамінаванне пэўных тэматычных або іх падгруп у кожным канкрэтным помніку вызначалася яго жанравай прыродай; 4) паводле стылявой прыналежнасці вылучаюцца лексемы, якія былі замацаваны ў сярэдзіне XVI – XVIII ст. за помнікамі а) дзелавага зместу, б) дзелавага і свецка-мастацкага зместу, в) дзелавага і рэлігійнага зместу, г) дзелавага, свецка-мастацкага і рэлігійнага зместу; 5) асаблівасцю лексікі дзелавай пісьменнасці адзначаюцца часу з’яўляецца надзвычай шырокая рэпрэзентацыя ў яе складзе лацінізмаў, на пранікненне і замацаванне якіх уплыў аказалі экстра- і інтралінгвістычны фактары.

Вынікі і асноўныя палажэнні праведзенага даследавання атрымаюць развіццё ў будучых навуковых працах, накіраваных на ўдакладненне жанра- і стылеўтваральнага патэнцыялу выяўленых лексічных адзінак, характарыстыку парадыгматычных адносін паміж словамі ў межах тэматычных груп і іх падгруп, вызначэнне і канкрэтызацыю ролі запазычанняў ва ўзбагачэнні лексічнага запаса беларускай мовы ў сярэдзіне XVI – XVIII ст. і інш.

ЛІТАРАТУРА

Булька, А. М. (1995). Мова «Трыбунала» (1586). [Ў:] *Весці Акадэміі навук Беларусі. Сер. гуманітарных навук*, № 2, с. 108–115.

Булька, А. М. (1997). Лексіка іншамовнага паходжання ў пастановах Галоўнага Літоўскага трыбунала. [Ў:] *Беларуская лінгвістыка*, вып. 47, с. 3–7.

Жураўскі, А. І. (1967). *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*. Мінск, т. 1, 372 с.

Жураўскі, А. І. (1994). Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. [Ў:] *Беларуская мова*:

Энцыклапедыя. Мінск, 655 с.

Закар'ян, М. М. (1955). *Словарный состав Литовского статута 1588 года*. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 14 с.

Лексіка старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы XIV – сярэдзіны XVI ст. (2016). І. У. Будзько [і інш.]. Мінск, 558 с.

Новік, М. А. (2003). *Лексіка Статута Вялікага Княства Літоўскага (1588)*. Дыс. ... канд. філал. навук. 10.02.01. Мінск, 200 с.

Паляшчук, Н. В. (2020). Жанравыя асаблівасці старабеларускіх рэвізій (на матэрыяле “Рэвізіі Кобрынскай эканоміі” (1563)). [Ў:] *Беларуская лінгвістыка*, вып. 85, с. 10–19.

Паляшчук, Н. В. (2015). Кампазіцыйныя асаблівасці слоніміскіх тастаментаў. [Ў:] *Беларуская мова ў XXI стагоддзі: асноўныя тэндэнцыі развіцця (да 80-годдзя акадэміка А. І. Паддужнага)*. Зб. матэрыялаў Міжнар. навук. канф. В. П. Русак (адк. рэд.). Мінск, с. 267–274.

Паляшчук, Н. В. (1999). *Мова “Трыбунала” (1586)*. Дыс. ... канд. філал. навук. 10.02.01. Мінск, 198 с.

Паўленка, М. А. (1978). *Нарысы па беларускаму словаўтварэнню. Жаночыя асабовыя намінацыі ў старабеларускай мове*. Мінск, 136 с.

Тарланов, З. К. (1990). О предмете и задачах исторической стилистики русского языка. [В:] *Историческая стилистика русского языка*. Межвуз. сб. науч. тр. З. К. Тарланов (отв. ред.). Петрозаводск, с. 4–15.

СПІС СКАРАЧЭННЯЎ

АВК – Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов. Т. I–XXXIX. Вильна, 1885–1915.

АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. Т. I–V. Санкт-Петербург, 1846–1853.

Алекс. 1697 – Няпоўны маскоўскі спіс “Александрый” (1697). Рукапіс Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі. Масква, 1562.

Апакр. – Апокрисись або отповедь на книжки о съборе берестейскомь (Вильня, 1598).

АСД – Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Т. I–XI. Вильна, 1867–1890.

АЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. Т. I–XV. Санкт-Петербург, 1863–1892.

Бельск. – Летаписець, то есть кроиника, з розных многих а досветочных авторов диялектом руским естъ зложена [“Хроніка” М. Бельскага (пачатак XVII ст.)]. Рукапіс Расійскай нацыянальнай бібліятэкі. Ф. IV. 688.

Біблія – Біблейскія кнігі (пачатак XVII ст.). Рукапіс Расійскай нацыянальнай бібліятэкі. Ф. I. 2.

Бяр. – Лексиконъ славеноросскій именъ толькованіе, Всечестным отцемъ Кір Памвою Берындою ... згромажений (Куцеін, 1653).

Еўл. – “Дзённік” Ф. Еўлашоўскага (пачатак XVII ст.). Рукапіс Галоўнага архіва старажытных актаў у Варшаве.

Зб. 82 – Зборнік павучэнняў (сярэдня XVII ст.). Рукапіс Бібліятэкі Акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх. RKF – 82.

Зб. 255 – Зборнік павучэнняў (сярэдня XVII ст.). Рукапіс Бібліятэкі Акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх. RKF – 255.

Зб. 261 – Зборнік павучэнняў (пачатак XVII ст.). Рукапіс Бібліятэкі Акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх. RKF – 261.

Зб. вып. – Сабраніе припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное (Супрасль, 1722). ИЮМ – Историко-юридические материалы, извлеченные из архивных книг губерний Витебской и Могилевской. Вып. I–XXXII. Витебск, 1871–1906.

Каліст – Евангеліе учителное, або казаня на каждую неделю и свята урочистыи презъ святого отца нашего Калиста (Еўе, 1616).

КВС – Кніга Віленскага замкавага суда (1552). Рукапіс Расійскага дзяржаўнага архіва старажытных актаў. Ф. 389. Кн. 240.

КАР – Кніга Альбрехта Радзівіла (1646–1648). Рукапіс Расійскага дзяржаўнага архіва старажытных актаў. Ф. 389. Кн. 332.

КЛС – Кніга канцлера Льва Сапегі (1596–1598). Рукапіс Расійскага дзяржаўнага архіва старажытных актаў. Ф. 389. Кн. 286.

КПД – Литовская метрика. Книги публичных дел // Русская историческая библиотека. Т. XXX. Юрьев, 1914.

Паўуст. – Польуставъ или требникъ в ползу всемъ православнымъ (Вильня, 1622).

- СДГВ – Собрание древних грамот и актов городов Вильны, Ковна, Трок. Вильна, 1843.
Ст. 1566 – Статут Вялікага Княства Літоўскага 1566 г. Рукпіс Расійскай нацыянальнай бібліятэкі. Ф. II. 34.
Ст. 1588 – Статут Вялікага Княства Літоўскага (Вільня, 1588).
Стрыйк. – Крооніка словяновъ руская о панствах рускіх, полских и литовских [“Хроніка” М. Стрыйкоўскага (пачатак XVII ст.)]. Рукпіс Расійскай нацыянальнай бібліятэкі. Ф. IV. 688.
Трыб. – Трибуналь (Вільня, 1586).
Цяп. – Первая часть Нового Завета або Тестаменту [Евангелле ў перакладзе В. Цяпінскага (каля 1580 г.)].

*Подано до редакції 13.04.2021 року
Прийнято до друку 07.05.2021 року*